

**ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В ЕПІСТОЛЯРІЇ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

Епістолярій Олесея Гончара вважають самодостатнім естетичним і навіть історичним явищем у літературі.

Найкращі зразки епістолярію Олесея Гончара унікальні манерою ведення писемної розмови зі співрозмовником, системою вживання фразеологічних одиниць (далі ФО), що й розглянуто в статті.

Ключові слова: аксіологічно орієнтовані фразеологічні одиниці, трансформація ФО, субституція компонентного складу ФО, еліпсис ФО, рівень негативного й позитивного оцінного значення.

Эпистолярій Олесея Гончара рассматривают как самодостаточное эстетическое и даже историческое явление в литературе.

Лучшие образцы эпистолярія Олесея Гончара уникальны своим темпераментом, характером ведения письменного разговора с компаньоном, системой употребления фразеологических единиц (ФЕ), что и рассматривается в статье.

Ключевые слова: аксиологически ориентированные ФЕ, трансформация ФЕ, субституция компонентного состава ФЕ, эллипсис ФЕ, уровень отрицательного и положительного оценочного значения.

Oles Honchar's epistolary heritage was of considerable interest both in historico-cultural and linguistic spheres. The best examples of his epistolary heritage are unique by the temperament, the manner of the written conversation with a companion and the system of the phraseological units usage. Such phraseological units function mainly in a transformed mode.

Studies of phraseological units in the Oles Honchar's epistolary are actualite.

The most often found in the epistolary texts are the substitution of the phraseological units' components, the replacement unity and the extension of the componential composition of the phraseological units, which gives the author's texts not only originality and expressiveness but also reflects the evaluation category much more significantly. The modification of the axiologically oriented phraseological units in Oles Honchar's epistolary heritage is a search of new ways of conveying opinion, refreshing the image implied in a phraseologism as well as the proof of the endless language expressive capacity.

© Ганжа С. А., 2015

Key words: axiologically oriented phraseological units, transformation, substitution of componential composition of phraseological units, ellipsis of phraseological units, levels of positive and negative evaluative meaning.

Епістолярна спадщина українських письменників ХІХ–ХХ століть становить значний інтерес не лише в історико-культурній царині, але й у власне лінгвістичній. Український епістолярій репрезентований багатьма постатями, кожна з яких неповторна й індивідуальна.

Для дослідження ми обрали епістолярій талановитого письменника ХХ ст. Олесь Гончара. Тема є актуальною, оскільки листи та «Щоденники» Олесь Гончара дають змогу простежити складний шлях українського епістолярного стилю від стилізації під просте селянське мовлення, елементи якого ще зберігаються в ранніх посланнях Т. Шевченка [6], до багатой, розвиненої системи, здатної передати найдрібніші нюанси людського розуму, найтонші порухи людської душі. Історія розвитку епістолярного жанру налічує кілька тисячоліть. Листи з давніх часів були предметом наукових студій, проте письменницький епістолярій Олесь Гончара й досі не став предметом спеціальних лінгвістичних досліджень.

Зазначимо, що епістолярій Олесь Гончара можна вважати самодостатнім естетичним і навіть історичним явищем у літературі. Він допомагає точніше представити творчу індивідуальність письменника. Завдяки йому яскравіше розкривається комунікативне поле автора, стильова палітра його творчості.

Епістолярій Олесь Гончара є унікальний своїм темпераментом, манерою ведення писемної розмови зі співрозмовником, системою вживання аксіологічно орієнтованих фразеологічних одиниць, а саме їхнім відбиттям категорії оцінки.

У щоденниках Олесь Гончара такі фразеологічні одиниці функціонують переважно у трансформованому вигляді. Передусім у епістолярних текстах простежуємо *субституцію компонентного складу ФО*. Заміна одних складників фразеологізму іншими відбувається на основі семантичної

близькості або за принципом тематичної спільності між компонентами. У межах досліджуваного матеріалу виділяємо такі види субституції:

1) *Заміна компонентів, що формально є означеннями.*

Фразеологічну одиницю **абсолютний нуль** – ‘нікчемна і непотрібна для якоїсь справи людина’ [5, с. 560] письменник трансформує, утворивши фразему **круглий нуль**. Автор робить заміну компонентів з метою пристосування ФО до конкретної ситуації, залишаючи в такому разі незмінним семантичне поле трансформованого фразеологізму з негативним оцінним значенням – ‘нікчемна людина у своїх діях’. У тексті читаємо: *Як поет Крижанівський – **круглий нуль*** [2, с. 302].

2) *Заміна компонентів, що формально є додатками.*

У листах письменника вирізняється оригінальністю фразеологізм **є ще порох у порохівницях** – “ще не витрачені енергія, сили, творчі можливості” [5, с. 678]. Олесь Гончар робить заміну компонентів, що формально є додатками. Модифікована ФО в тексті автора має поглибленішу, конкретну семантику, підсилює емоційність із позитивним оцінним значенням: *Якщо є порох в наших літературах, то природою близький він до того, що його знаходять в молоховських погребях* [2, с. 220].

У ФО **наїдати пику (морду)** – ‘дуже поправлятися, особливо набуваючи великий живіт або товсте обличчя’ [5, с. 525] автор, користуючись засобом евфемізації, замінює компоненти грубого змісту, що формально є додатками, проте залишає негативне оцінне значення: *Наїв портрет і сидить* [1, с. 250].

Олесь Гончар послуговується фраземою **дубові лоби**, де відбувається яскраво виражена заміна компонентного складу у ФО **дубова голова** – ‘хто-небудь розумово обмежений, тупий, некмітливий’ [5, с. 183], проте саме модифікована ідіома виступає з відтінками незадоволення, обурення: *З негідниками воювати, з дубовими лобами – це одне, але не переносити цього на народ* [1, с. 378].

3. *Заміна компонентів, що формально є обставинами.*

Стильовою своєрідністю позначений трансформований фразеологізм *кишма кишить*, що утворений через заміну компонентного складу ФО *аж (так і) кишить* – ‘дуже багато кого-, чого-небудь’ [5, с. 374]. Модифікована фразема значно емоційніша від попередньої, має розмовний колорит і в такий спосіб посилює інтенсивність міри – ‘занадто багато’. У листі читаємо: *Спілка була не просто «засмічена», як тепер твердять наші молоді, – вона кишма кишила цими собаками, шамотами...* [3, с. 371].

Для надання висловленню емоційнішої семантики Олесь Гончар використовує заміну компонентного складу ФО *тримати під сукном* – ‘залишати без уваги, відкладати надалі що-небудь, не використовуючи і не розглядаючи його на даному етапі» [5, с. 229], що в тексті функціонує як *тримати під подушкою*, вносить відтінки гумору, значно пом’якшуючи негативне оцінне значення – ‘нікому не показувати’: *Я, звичайно, знаю, що ти пишеш там весь час, уже, може, книг на дві є, але ж тримати все це під подушкою – злочин* [4, с. 74].

ФО *лігма (лежнем) лежати* – ‘нічого не робити; ледарювати, байдикувати’ [5, с. 420] Олесь Гончар модифікує, утворюючи ФО *лежати покотом*, що значно увиразнює оцінне емоційно-експресивне значення ФО, допомагає передати ставлення до подій, висловити свої почуття осуду, іронічної зневаги до описуваного явища: *Коли я прийшов, вони лежали покотом в саду управителя і пиячили при місяці* [1, с. 9].

Вербальну ФО *лежати без руху* модифіковано способом заміни компонентного складу ФО *лежати під сукном* – ‘залишатися без уваги, бути відкладеним, навмисно затриманим’ [5, с. 420]. Така трансформована ФО категорично виражає оцінне значення – ‘залишиться без уваги, буде навмисно затримане, не видаватиметься’. В епістолярії знаходимо: *Одне слово, завдяки йому «Зоря» не вийде цього року в Москві, лежатиме без руху* [2, с. 454].

4. Заміна дієслівних компонентів ФО синонімами.

У скарбниці української мови відомий фразеологізм *віддавати / віддати честь* – ‘виражати повагу до кого-небудь’

[5, с. 118]. Для підсилення емоційної виразності Олесь Гончар модифікує таку ФО, утворюючи фразу **виявляти честь**, проте рівень позитивного оцінного значення залишається незмінним: *Мені виявили честь відкрити зустріч вступним словом* [3, с. 49].

Трансформуючи фразеологізм **обкидати грязюкою** – ‘несправедливо звинувачувати когось у чомусь; обмовляти, неславити, ганьбити кого-небудь’ [5, с. 568], автор утворює фразу **ллють грязюку**, що вносить у вислів почуття осуду, іронічної зневаги, маючи в такому разі негативне оцінне значення: *«Лідери» ллють грязюку один на одного – ну як тут досягти згоди?* [3, с. 365].

В українській мові здавна функціонує ФО **підіймати (підносити) дух** – ‘надихати, підбадьорювати кого-небудь’ [5, с. 636]. Письменник, змінивши один з компонентів, надає ФО такої семантики: ‘переконувати, що не все втрачено, надихати, підбадьорювати’. Автор пише: *Вдало склалося це товариство людей, людей зовсім різних, які, виявляється, можуть бути приятними й доброзичливими одне до одного і навіть здатні зродити дух оптимізму й веселоців серед, цього пожмурого світу!* [3, с. 7].

В одному з текстів автор утворює індивідуальний фразеологізм **схиляти терези** через заміну компонентного складу ФО **переважувати терези** – ‘віддавати чому-небудь перевагу, схилятися до чогось’ [5, с. 613]. У тексті автора ФО набуває семантики ‘перевершить у певний час позитивний чи негативний критерій, має водночас відтінки надії та розчарування’, напр.: *І, мабуть, саме на вістрі 2000-го той, хто буде живий, побачить, куди схиляться терези вселюдського...* [3, с. 40].

У фразеологічному словнику ФО **заплутувати /заплутати в свої тенета** потрактовано як ‘хитрощами, підступністю примушувати кого-небудь йти за собою, підкорятися своїй волі’ [5, с. 316]. В епістолярії Олесь Гончар ця ФО функціонує у трансформованому вигляді **захопити в свої тенета**, проте дефініція модифікованої фрази в тексті автора конкретизованіша, має категоричний відтінок з незначним рівнем

негативного оцінного значення: ‘чекає слухного моменту, щоб підкорити своїй волі’, зокрема: *Рильський назвав критика павуком, який тільки й вичікує, щоб захопити його в свої тенета* [3, с. 47].

Оригінальною в епістолярному тексті Олеся Гончара є фразема *піти на пси* – ‘стати непридатним для чого-небудь; опустошитися’ [5, с. 643]. Автор неодноразово використовує цю ФО у своїх записах, змінюючи структуру та семантику – ‘стати неактуальним, малоцікавим’, надаючи негативного оцінного значення. У щоденнику зафіксовано: *Давно не читав у нашій «Літературній Україні» нічого путнього, звелася на пси з допомогою спілчанських псарів* [2, с. 330]; *Зовсім зникчємніла газета, зійшла на пси...* [2, с. 325].

Аксіологічно орієнтований фразеологізм *не спускати / не спустити ока* – ‘постійно наглядати, стежити, спостерігати за ким-, чим-небудь’ [5, с. 854] в епістолярії письменника має досить своєрідне емоційно-експресивне значення, виступає з елементом обурення, з відповідною негативною оцінкою в семантиці – ‘постійно наглядати, стежити’. Такої особливості ФО Олесь Гончар досягає через субституцію компонентів: *Не зводили ока з Рильського, Яновського і Малишка, наставляли вуха всілякі собаки на кожне слово Довженкове, Бажанове і моє...* [3, с. 212].

У щоденниках Олесь Гончар досить часто використовує такий спосіб трансформації, як *поєднання заміни та поширення компонентного складу фразеологічних одиниць*, що надає текстам письменника не лише значної оригінальності й виразності, а й досить емоційно відображає категорію оцінки ФО.

Яскравим прикладом заміни та поширення компонентів є ФО *витягти з болота* – ‘допомогти кому-небудь вийти з принизливого становища чи позбутися злиднів’ [5, с. 109]. ФО у текстах Олеся Гончара в трансформованому варіанті – *виборсатись із шовіністичного болота* – надає висловленому певної категоричності, негативного оцінного значення – ‘неможливість змінити свої погляди’. В епістолярії читаємо: *...для цього треба справді мати душу зрячу, совість чисту, не*

замутнену, як у декотрих інших, хто й досі не може виборсатись із шовіністичного болота [3, с. 47].

Емоційно насиченою в тексті постає трансформована фразема *варять якусь смердючу юшку* із традиційної ФО *зробити юшку* – ‘жорстоко розправитися з кимось, знищити’ [5, с. 346]. З наведеного зрозуміло, що автор через заміну та поширення компонентів надає всьому висловлюванню відповідного відтінку відчаю та елементу обурення: *...тільки чорний дим над ними валить із димаря, - видно, що варять якусь смердючу юшку...* [2, с. 343].

В епістолярних текстах ФО *незаплямованим пронести свій стяг* вирізняється особливою оригінальністю, її утворено із традиційної ФО *нести свій хрест* – ‘переборювати труднощі з терпінням’ [5, с. 548]. Автор модифікує ФО через: 1) заміну слів – *хрест* на *стяг*; 2) поширення ФО лексею *незаплямований*, надаючи своєрідної семантики – ‘прожити гідно своє життя’. Використовуючи саме трансформовану ідіому, автор надає всьому тексту піднесено урочистого відтінку, істотного позитивного оцінного значення: *Щодалі більше розуміється велич таких як Леся Українка, хто здатен був крізь усе життя незаплямованим пронести свій стяг...* [2, с. 500].

На сторінках щоденників часто вжито ФО *поставити на сталеві рейки*, що є варіантом до ФО-інваріанта *переводити на рейки* – ‘надавати чому-небудь певного спрямування; організувати, спрямовувати що-небудь певним чином’ [5, с. 615], проте в епістолярії автор дещо змінює семантичний відтінок, чітко відбиваючи позитивне оцінне значення – ‘твердо бути впевненим у тому, що твір буде видано’. У тексті читаємо: *А коли з цим уже буде покінчено, коли «Альпи» ми поставимо з тобою на сталеві рейки, тоді я вже засучу рукава...* [4, с. 56].

Отже, субституція компонентів аксіологічно орієнтованих ФО в епістолярії Олесея Гончара – це пошуки нових способів відбиття категорії оцінки у ФО, це виявлення найтонших нюансів позитивного чи негативного оцінного значення ФО.

В епістолярних текстах Олесея Гончара істотно вирізняється і є часто вживаним такий різновид структурно-семантичної

трансформації, як скорочення компонентного складу фразеологічних одиниць. Наприклад, адвербіальна фразема *на свіже око* має традиційне значення – ‘не бачивши кого-, чого-небудь ніколи або тривалий час’ [5, с. 584]. В одному з текстів письменник скорочує компонентний склад такої ФО, чим значно змінює її загальний зміст, надаючи такої інтерпретації – ‘особисте сприйняття того, чого не бачив раніше’. У листі читаємо: *Тебе, Митя, також прошу: прочитай свіжим оком після курманівських курортів і пострижи, де треба* [4, с. 60].

Користується Олесь Гончар також ад’єктивною ФО *[і] через губу не плюне* – ‘хто-небудь дуже гордовитий, пишний, зарозумілий’ [5, с. 649]. За допомогою еліпсису письменник надає ФО такого обставинного значення – ‘із принизливим ставленням, зневажливо’, чим вносить значний відтінок обурення, підсилює рівень негативної оцінки: *Навіть імена Шолохова, Леонова вимовляє зневажливо, через губу...* [3, с. 174].

Вербальна ФО *дивитися на світ ясними очима* – ‘позитивно сприймати навколишню дійсність’ [5, с. 237] в епістолярії Олеся Гончара стає яскравим прикладом еліпсису, проте семантика дещо змінюється, набуваючи обставинного відтінку, значного рівня позитивного оцінного значення – ‘не маючи ніякої провини, без докорів сумління’: *Хочу дивитись ясними очима в вічі дітям своїм і друзям* [1, с. 372].

Як відомо, крайня межа скорочення ФО – семантичне стиснення фразеологізму в одне слово. У цьому випадку слово-компонент використовують ізольовано, самотійно, концентруючи в собі денотативне, образно-метафоричне та експресивне значення. Письменник, редукуючи фразеологізм *їсти живцем* – ‘не давати спокою’ [5, с. 356], залишає слово-компонент *їсти*, де збереглася семантика ФО *їсти живцем* та її внутрішній образ. На відміну від ФО, слово-компонент, схоже за звучанням до одного з компонентів фраземи, лаконічніше, стисле, значно увиразнює думку автора, вносячи в цьому разі значний рівень негативного оцінного значення: *Але мене їла весь час оця повість, яку я сьогодні Вам надсилаю.* [4, с. 46]; *Боявся посилати на суд такої суворой колегії, але врешті відважився,*

інакше вона б іще мене їла і з'їла б, врешті, мій диплом і університет [4, с. 46].

Як бачимо, еліпсовані фразеологічні одиниці – це індивідуально-авторський прийом, викликаний пошуками письменника потрібної стилістичної виразності й лаконізму, динамізму, посилення експресивності висловлення. Завдяки еліпсису фразеологічній одиниці надається інтонація живої розмовної мови, створюється уявлення недоказовості, відбувається чіткіший вияв експресивної семантики в стилістичному значенні фразеологічної одиниці.

Отже, трансформація аксіологічно орієнтованих ФО в епістолярії Олесь Гончара – це стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, рівня позитивного чи негативного оцінного значення ФО, модифікації структури традиційних ФО. Це пошуки нових способів передавання думки, оновлення закладеного у фразеологізмі образу, це свідчення невичерпності виражальних можливостей мови. Унаслідок трансформації традиційний фразеологізм перетворюють на особливий, несподіваний, такий, що концентрує на собі увагу адресата.

Бібліографічні посилання

1. **Гончар О. Т.** Щоденники : у 3-х т. / О. Т. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 1 (1943–1967). – 455 с.
2. **Гончар О. Т.** Щоденники : у 3-х т. / О. Т. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 2 (1968–1983). – 607 с.
3. **Гончар О. Т.** Щоденники : у 3-х т. / О. Т. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – Т. 3 (1984–1995). – 646 с.
4. **Листи** / Упоряд. В. Д. Гончар, Я. Г. Оксюта. – К. : Укр. письменник, 2008. – 431 с.
5. **Фразеологічний** словник української мови : у 2 т. [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999. – 980 с.
6. **Шевченко Т. Г.** Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – Т. 6 : Листи. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 9–303.